

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
НАН УКРАЇНИ**

На правах рукопису

**АНДРУСИШИН
Богдан Іванович**

**РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ
(1917 — 1920 рр.)**

07.00.01. — Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ — 1997

94(444)

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00344191 (М)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України та кафедрі історії України Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова

Науковий консультант — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України СОХАНЬ Павло Степанович

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, ВЕРСТЮК Владислав Федорович;

— доктор історичних наук, професор ПИРІГ Руслан Якович;

— доктор історичних наук, СТОЯН Олександр Миколайович.

Провідна організація — Київський державний лінгвістичний університет, Міністерство освіти України, м.Київ

Захист відбудеться “25” вересня 1997 р. об 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України (252001, м.Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України (252001 м.Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розісланий “23” серпня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

ВЕРБА І.В.

48-38.304

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність теми. У часи державного відродження українського народу відбувається пробудження суспільного інтересу до історії України. Роки державної незалежності засвідчили необхідність розробки і впровадження ефективного механізму досягнення гармонії інтересів різних соціальних груп. У цьому контексті докладного і всебічного вивчення заслуговує політика українських державних утворень щодо окремих класів і соціальних груп. Історія української державності 1917 — 1920-х років, її поразка багато в чому пов'язана з політикою щодо робітництва, через яку проявилася надзвичайно складне переплетення суспільно-політичних, культурних і соціально-економічних проблем, що існували тоді в Україні. З огляду на багато-національний склад робітництва актуальним є питання співвідношення між національними і соціальними проблемами в Українській революції, які часто служили предметом спекулятивного, популістського підходу у політиці.

Як і в роки революції й визвольних змагань, сьогодні знову стоїть питання як, і за допомогою чого врівноважити полярні суспільні настрої, примирити людей, відданих національним ідеалам і людей, пріоритетом яких є задоволення соціальних потреб.

У дисертації йдеться про спроби українських урядів Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР, а також УСРР вирішити гранично загострені суспільні проблеми через реалізацію програмних засад соціальної політики в першу чергу щодо робітництва та його професійних організацій, розглянуто доктрини українських та інших політичних партій, які визначали місце і роль пролетаріату в системі суспільних відносин неструктурованого українського суспільства початку ХХ століття як рушія суспільного прогресу.

Аналіз внутрішніх механізмів революції і громадянської війни дає підставу стверджувати, що не лише червоний терор, надзвичайщина, жорстока мобілізаційна політика, централізм та інші подібні методи дозволили партії більшовиків переможно пройти всі перипетії політичної і воєнної боротьби. У тому, що більшовики свій шанс використали сповна, крім вищеназваних причин став такий важливий фактор, як соціальна політика, яка, незважаючи на її непослідовність і лицемірство, була вкрай дієвим інструментом залучення мас на свій

бік, оскільки викликала довіру трудящих на здійснення соціальної справедливості, що була і є вічним ідеалом людства. Робітничий клас повірив у соціальну політику радянської влади, сподіваючись на краще життя. Виникає закономірне запитання, чому цим козирем не скористалися інші українські уряди.

У вітчизняній історіографії ця тема залишається практично не вивченою.

У реферованій дисертації робітнича політика розглядається як складова соціальної політики. Оскільки поняття “соціальне” у широкому значенні служить для характеристики всього того, що стосується життя людського суспільства, робітничу політику ми розглядаємо у вузькому значенні, стосовно таких докорінних питань у житті робітничого класу, як відношення до засобів виробництва, організація праці, заробітної плати, соціального страхування і забезпечення, охорони здоров'я, праці, покращення житлових умов, боротьби з безробіттям тощо.

Виходячи з такого контексту соціальної політики ми розглядаємо і соціальні конфлікти, які у широкому розумінні бачаться як зіткнення протилежних інтересів чи поглядів, крайнє загострення протиріч у суспільстві, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби, наприклад, збройної.

Під соціальними конфліктами у вузькому розумінні ми маємо на увазі передусім трудові конфлікти, тобто зіткнення інтересів у процесі праці. Названі конфлікти насамперед є боротьбою робітництва проти соціальної несправедливості, що проявляється у страйках, бойкотах та інших формах.

Поняття робітничий та профспілковий рух служать для характеристики виступів робітництва та його професійних організацій проти незадовільних умов життя та праці, структур офіційної політичної влади, за досягнення соціальної справедливості та можливість брати участь у політичному житті країни. У період національно-визвольної революції 1917 — 1920 рр. робітничий та профспілковий рух стали визначальними чинниками грандіозних соціальних конфліктів, які виникали при розвалі Російської імперії та творенні української державності.

Досвід 1917 — 1920 рр. показав, що протистояння між різними соціальними силами, відкладення вирішення нагальних соціально-економічних проблем призводили до неминучих вибухів.

Професійні спілки, які виростили на основі боротьби трудящих, світу праці і перш за все робітників за їхні справедливі права проти

власників засобів виробництва, відігравали одну з головних ролей у масовій страйковій боротьбі, інших соціальних конфліктах.

Сучасні суспільні науки виділяють дві теорії досягнення миру — реформізму і соціального партнерства та теорію революційного перетворення суспільства:

перша — проголошує можливість узгодження інтересів власників засобів виробництва і найманих працівників через переговори, взаємні поступки, вдосконалення господарського законодавства;

друга — називає суперечності між інтересами буржуазії і пролетаріату антагоністичними, непримиренними, закликає робітничий клас і селянство до революції, до знищення приватної власності, а разом з нею і власників.

Упродовж XX ст. ми стали свідками спроб реалізувати обидві теорії у світовій практиці, в результаті чого стало очевидним, що теорія реформізму і соціального партнерства виявилася значно дієвішою і життєздатнішою, ніж теорія кривавих революційних перетворень.

Від кінця 1980-х років ми стали свідками відродження феномена незалежного робітничого руху. Масовий характер і реальний вплив його на політичні процеси того часу, який триває й донині, обумовив необхідність практично наново формувати робітничу політику уряду незалежної України, досвіду проведення якої практично немає.

Основною формою виявлення соціального протесту робітничого класу сьогодні, як і раніше, залишається страйк. Розгортання процесів приватизації створює принципово нові стосунки між роботодавцями ті робітниками, вимагає напрацювання нових форм співпраці з метою уникнення небажаних конфліктів, аби реалізувати в житті такі привабливі гасла суспільної солідарності і соціального партнерства. Надзвичайно болючою у роки революції була проблема безробіття. Вона й нині має планетарний характер. Гостро стоять питання охорони праці, виробничого травматизму і профзахворювань. Про те, як важко приймати нове соціальне законодавство, свідчить вже досвід законодавчої роботи незалежної України 90-х років.

Вимагають негайного вирішення багато інших соціальних проблем, багато з яких торкаються робітничого класу.

На шляху переходу до ринку з усією гостротою постало питання про місце і роль профспілок у політичній системі незалежної української держави. Для того, щоб це місце було гідним і відповідало історичним вимогам, першочерговою стає проблема побудови відносин з державою, які базуються партнерськими, подібними до тих, що склалися у цивілізованих країнах з розвинутою ринковою еконо-

мікою.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від березня 1917 р. до листопада 1920 р. Нижня хронологічна межа збігається з початком діяльності Центральної Ради. Верхню межу становлять події, коли Директорія УНР, всі її державні інституції остаточно перейшли за кордон, а в Україні припинилося існування української державності.

Робітнича політика більшовиків розглядається переважно у фокусі діяльності Першого та Другого радянського урядів України, які діяли у 1917 — 1919 рр. У цей період робітнича політика в УСРР відрізнялася від аналогічної роботи в Радянській Росії, де “воєнно-комуністичні” перетворення були значно глибшими. Після об’єднання згідно декрету ВЦВК від 1 червня 1919 року низки важливих наркоматів, робітнича політика більшовиків в Україні провадилася цілком у руслі загальноросійської політики.

До того ж проблема взаємовідносин між пролетарськими верствами і радянськими державними органами України 1917 — 1920 рр. знайшла висвітлення в працях українських дослідників.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами існування української державності.

Методологічну й теоретичну основи дослідження складають принципи об’єктивності та історизму, положення про діалектичний зв’язок процесів та явищ у суспільстві, необхідність адекватного пізнання історичних процесів на основі цих принципів, які реалізувалися через застосування комплексу методів для аналізу історичної дійсності. Серед них важливе місце посідає порівняльно-історичний метод комплексного аналізу подій, явищ і процесів. Використано також предметно-хронологічний та структурно-системний методи, поєднання яких дозволило найповніше реалізувати поставлені в дисертації мету та завдання дослідження.

Предметом дисертаційного дослідження є діяльність українських урядів, місцевих органів влади та управління, правові основи творення та головні напрями проведення ними робітничої політики, а також вплив на її формування профспілкових та інших організацій робітничого класу.

Об’єктом дослідження виступає комплекс документальних джерел з історії Української революції та визвольних змагань 1917 — 1920 рр.

Історіографія і етапи наукової розробки теми. Проблеми Української революції та визвольних змагань хвилювали в першу

чергу учасників цих подій, які після поразки УНР опинилися у вигнанні. Вже від початку 20-х років поза межами України з'явився значний масив спогадів, історичних досліджень, де знаходимо матеріали з робітничої політики. Це і роботи діячів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, безпосередніх учасників подій, які опинилися у вигнанні, а також дослідження зарубіжних істориків — як українського, так і неукраїнського походження.

Цінність праць, написаних учасниками досліджуваних процесів, людьми, які знали події безпосередньо, полягає в тому, що ці автори, як правило, керувалися лише фактами і власними уявленнями про суть описуваних подій. Водночас у цьому ж і слабкість цих досліджень, адже в деяких із них простежується прагнення до апології власних політичних поглядів, виправдання або згладжування помилок минулого, тенденційність.

М.С.Грушевський вже 1920 року, перебуваючи в еміграції, опублікував “Ілюстровану історію України” (перевидана у 1990 р.)¹, на сторінках якої було вміщено концепцію, викладену автором у статтях 1917 — 1918 рр., об'єднаних у книзі “Хто такі українці і чого вони хочуть?”².

З позицій лівого соціал-демократа, котрий фактично перейшов на комуністичні позиції, написав трьохтомну історію Української революції “Відродження нації” В.Винниченко. Основні положення концепції В.Винниченка, викладені у трьохтомнику, були повторені в його публіцистичних творах останніх років життя³. Суть Винниченкової соціально-економічної концепції полягає в тому, що він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад капіталізм, в якому вбачав лише втілення соціальної несправдливості, відстоюючи ідеал “всебічного визволення”, який, як соціально-утопічний, нехтував реальною українською державністю. Головна помилка В.Винниченка, як і інших соціалістів, полягала в тому, що вони не визнавали примату державного інтересу, керуючись замість того утопічними ідеями. Певний інтерес для нашої теми має “Щоденник”

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990.

² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К., 1991; Його ж. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8, 9, 10.

³ Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Т.1 — 3; Його ж. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991 та ін.

В.Винниченка¹.

Узагальнюючі оцінки державного апарату, структур, які займалися здійсненням робітничої політики доби Центральної Ради, а особливо Директорії УНР, оцінки перебігу і результатів Української революції та участі в ній окремих суспільних сил, в тому числі робітництва, знаходимо у працях С.Петлюри, виданих у США². На основі названих видань в Україні було видано низку найважливіших його творів та документів, які стали доступними широкому колу читачів³.

Широку панораму подій 1917 — 1920 рр. з точки зору українських есерів намалював їхній учасник і творець П.Христюк, праця якого містить повний виклад численних документів. Значну увагу приділено й робітничій політиці українських урядів.

Теоретичним проблемам робітничої політики присвятив свою працю “Теорія господарської демократії” колишній член Центральної Ради М.Мандирка (Канада, 1934). Цікавий матеріал щодо характеру української влади досліджуваного періоду містять спогади І.Мазепи⁴.

Огляду соціалістичних ідей і соціалістичних рухів присвятив свою працю “Соціалізм давній і новочасний” член Центральної Ради та Конгресу Трудового народу П.Феденко.

Питання про характер Української революції з точки зору її рупійних сил торкнувся один із учасників цих подій М. Славинський. Активний учасник Української національної революції І.Фещенко-Чопівський всю вину за її невдачі покладає на УСДРП, яка “цупко трималася влади, базуючись на соціально-демократичних доктринах... заступаючи твердо інтереси ще не оформленого, нечисленного українського пролетаріату”⁵.

¹ Винниченко В. Щоденник. 1911 — 1920. — Нью-Йорк, 1980. — Т. 2. — 499 с.

² С.Петлюра. Статті. Листи. Документи. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Бібліотека ім.Симона Петлюри в Парижі. — Т. 1. — 1956; Т. 2. — 1979. — 627 с.

³ Петлюра С. Статті. — К.: Дніпро, 1993; Його ж. Народе український. Вибрані статті, листи, документи. — Харків: Лівий Берег, 1992; Його ж. Московська воша. — К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1993.

⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 — 1921 рр. — В-во “Прометей”. — Ч. 1. — 1950; Ч. 2. — 1951.

⁵ Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — С. 50.

Значним внеском в дослідження соціально-економічної, а також робітничої політики українських урядів стала праця учасника цих подій К.Кононенка¹. Характеризуючи організаційну і політичну орієнтованість робітників, К.Кононенко доходить справедливого висновку, що “промисловий пролетаріат в Україні періоду 1917 — 1918 рр. не дав тих кадрів борців за комуністів, яких вони мали в Росії”².

У 50 — 70-х роках за кордоном з’явилися дослідження П.Мірчука, М.Стахіва, Б.Мартоса³ та інших авторів, які у своїх дослідженнях торкалися етносоціального складу прихильників і противників української революції, в тому числі і політики державних утворень стосовно великих суспільних груп, зокрема робітництва.

1970 р. в Канаді побачила світ написана з самостійницьких позицій книга Р.Млиновецького⁴, що містить різкі оцінки дій соціалістів і автономістів, як ворогів ідеї відновлення цілковитої самостійності України.

Аналогічні оцінки української революції знаходимо у праці В.Мороза⁵.

Американський історик Т.Гунчак, виходець з Галичини, у своїй праці “Україна: перша половина ХХ століття” (К., 1993) підкреслює, що “брак національно свідомого українського міста являв собою, мабуть, найбільшу перешкоду створенню української держави”. Торкаючись проблем Гетьманату в своїй англomовній праці⁶, Т.Гунчак змальовує робітничий клас як “антигетьманську силу”.

У загальних рисах цієї проблеми торкалися також Н.Полонська-

¹ Кононенко К.С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917 — 1960. — Мюнхен, 1965.

² Там само. — С. 65.

³ Мірчук П. Українська державність 1917 — 1920 рр. — Філадельфія, 1967; Мартос Б. Визвольний здвиг України. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989; Стахів М. Україна проти большевиків: Нариси з історії агресії совєтської Росії (Вид. друге). — Кн. 1. — Тернопіль, 1992; Кн. 2. — Тернопіль, 1993; Його ж. Україна в добі Директорії УНР. — Торонто, 1962 — 1965: В 7 ч.

⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 — 1918. — Торонто, 1970 (перевидання в Україні 1994 р.).

⁵ Мороз В. Україна в двадцятому столітті. — Тернопіль, 1992.

⁶ Hunchak T. Ukraine under Hetman Pavlo Skoropadsky // T.Hunchak (ed.). — Ibid. — P. 61 — 82.

Василенко, О.Субтельний та І.Нагаєвський¹, інші зарубіжні історики українського та неукраїнського походження.

Американський дослідник Дж.Мейс² зазначає, що пролетаріат України ділився на дві великі групи: 1) російський або зрусифікований пролетаріат, сконцентрований переважно у галузях важкої промисловості та 2) український пролетаріат, сконцентрований там, де була потреба у менш кваліфікованій робочій силі. На його думку, російський і зросійщений пролетаріат не зміг зрозуміти українську національну революцію і сподівання українського народу.

В контексті питань національного державного будівництва проблем робітничої політики торкалися такі зарубіжні історики, як Дж.Решетар³, І.Каменецький⁴, Я.Білінський⁵, Ю.Борис⁶, А.Адамс⁷.

Низку праць з досліджуваного нами періоду історії України має англійський вчений Б. Кравченко⁸, який аналізує ступінь підтримки більшовиків робітниками наприкінці 1917 — на початку 1918 року, гегемонію меншовиків у профспілках України тощо. На думку автора, робітники, об'єднані у профспілки, тяжіли до ідеї створення УНР і це давало можливість притягти їх до боротьби за "українську справу".

Проте, в зарубіжній історіографії немає роботи, спеціально присвяченої аналізу робітничої політики українських урядів періоду 1917

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900 — 1923 рр. У 2-х т. — К., 1992. — Т.2; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993; Nahaewsky I. History of the modern Ukrainian State 1917 — 1923. — Hanich, 1966. — 317 p.

² Macc G.E. Communism and the Dilemmas of national liberation. — Cambridge, Massachusetts, 1983. — 334 p. — P. 77, 78.

³ Reshetar G. The Uktainian revolution 1917 — 1920. A study in Nationalizm. — N.-Y., 1972. — 663 p. — P. 172, 173, 216.

⁴ Kamenetsky I. Hruschewsky and the Central Rada. — P. 43 // Hunczak T.(ed.) The Ukraine 1917 — 1921. A study in Revolution. — Cambridge, Massachusetts, 1977. — P. 33 — 61.

⁵ Bilinsky Ya. The Communist Jake — over of the Ukraine // Hunczak T. The Ukraine... — P. 106, 112. — P. 104 — 128.

⁶ Borys J. Political Parties in the Ukraine // Hunczak T. — Ibid. — P.141. — P.P.128 — 159.

⁷ Adams A. The Great Ukrainian Jacgucrie // Hunczak T. — P. 258. — P.P. 247 — 271.

⁸ Krawchenko B. Social change and national consciousness in the twentieth century Ukraine. — Oxford, 1985. — P. 73 — 75.

— 1920 рр.

Упродовж семи десятиріч правляча в Радянському Союзі партія поширювала уявлення про комунізм як суспільство загального благоденства. Переобтяжена міфами та ідеологічними стереотипами радянська історіографія не спроможна була відтворити реальний історичний процес. Ідеологи соціалістичної моделі розвитку суспільства були переконані, що в результаті перемоги соціалістичної революції встановлюється диктатура пролетаріату, завданням якої є побудова соціалізму і здійснення переходу до комунізму. Вчення про диктатуру пролетаріату витікало з марксистсько-ленінської теорії класів і класової боротьби. Робітнича політика держави диктатури пролетаріату розглядалася через призму “міфологеми” про “провідну роль” робітничого класу, основну виробничу силу сучасного суспільства, головну рушійну силу в процесі переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму, як організатора суспільного виробництва, а також все-світньо-історичну місію робітничого класу, як рушія суспільного розвитку.

У радянській історіографії спеціальних праць, присвячених робітничій політиці українських нерадянських урядів немає. Водночас окремі аспекти цієї проблеми, якщо й розглядалися авторами, котрі займалися вивченням політичних і соціально-економічних процесів, що розгорталися в Україні в цей час, то оцінки були лайливо-викривальними, тобто не виходили за межі марксистсько-ленінського фарватера досліджень.

Більше “поталанило” проблемі вивчення робітничої політики органів радянської влади, хоч і тут увага до розглядуваних питань на різних етапах історичного розвитку була різною.

Початкові кроки у вивченні історії створення і діяльності органів “диктатури пролетаріату”, які займалися проведенням робітничої політики більшовиків, були зроблені вже на початку 20-х років. У публікаціях ряду радянських керівників¹, написаних в руслі традиційних уявлень про роль пролетарської держави, міститься цінний матеріал про створення і діяльність Наркомату праці УСРР, який був головною ланкою у державному апараті для проведення робітничої політики. Питання, які торкалися різних сторін діяльності

¹ Гинзбург Л. Биржи труда и тарифная политика // Весник Народного комиссариата труда Украины. — 1919. — № 2; Кабалкин С. Охрана труда и профсоюзы // Там само, та ін.

органів праці, розглядаються в роботах В.Биструкова, С.Когана, І.Межберга, Я.Ряппо, С.Сметанича, М.Яворського, В.Крутя, опублікованих у 20-х — на початку 30-х років¹.

Цим питанням присвячені спеціальні дослідження К.М.Гулого, С.Й.Каплуна, І.Ліпкіса, Б.Маркуса та інших². Питання історії проведення робітничої політики більшовиків знайшли також відображення у публікаціях з історії профспілкового руху³. Серед них значний інтерес мають праці Б.Колесникова⁴, який торкається робітничої політики українських урядів. Особливо гостро оцінено репресії проти профспілок урядом П.Скоропадського.

Загалом у публікаціях 20-х — початку 30-х років було зроблено важливий крок у вивченні робітничої політики радянської влади, стану справ з охорони праці робітників, дослідженні ринку праці,

¹ Биструков В. Советское строительство в 1919 г. (Городнянщина) // Летопись революции. — 1926. — № 5; Коган С., Межберг Н. Другий період Радянської влади на Одещині // Там само. — 1930. — № 1; Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918 — 1919 гг.) // Там само. — 1924. — № 4; Сметанич С. Из спогодів про громадянську війну і перші кроки будівництва Радянської влади на Полтавщині // Там само. — 1930. — № 5. — С.236 — 247; Яворський М. Проблеми Української національно-демократичної революції в 1917 р. // Червоний шлях. — № 1 — 4; Яворський М. Революція на Україні в її етапах. — Харків, 1923; Круть В. Пролетариат Украины в борьбе с германским империализмом // История пролетариата СССР. — М., 1934. — Сб. 3.

² Гулый К.М. Положение труда на Украине. — Б.м., 1928; Каплун С.И. Десятилетие советской охраны труда // Вопросы труда. — 1927. — № 10. — С. 61 — 72; Його ж. Охрана труда и ее органы. — М., 1921; Його ж. Охрана труда в СССР в цифрах. — М., 1928 и др.; Ліпкіс І. Промислова праця на Київщині з 1912 до 1926 р. (Головні покажчики). — К., 1925; Маркус Б. Охрана труда на Украине в 1922 г. — Харьков, 1923 та ін.

³ Блажевич П. Десять лет союза горняков Донбасса. — Харьков, 1930; Геккер М., Шлосберг Д. Профспілки України за п'ятнадцять років. — Харків, 1932; Лейканд Д. Октябрьская революция и вопросы профдвижения // Пять лет. Сб. статей и воспоминаний, посвященных пятой годовщине Октябрьской революции. — Харьков, 1922. — С. 34 — 37; Шатан Е.О. Из истории профессионального движения на Украине в 1918 — 1919 гг. — Харьков, 1921; Шингарьов И.О. Історія робітничого професійного руху друкарів Київщини (1901 — 1926). — К., 1926.

⁴ Колесников Б. Три года в развитии профессионального движения на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — Харьков, 1922. — С. 131 — 151; Його ж. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки из истории профессионального движения на Украине. — Б.м., 1923; Його ж. Первые шаги развития профессионального движения на Украине // Профсоюзы после Октября на Украине. — Харьков, 1923. — С. 3 — 20; та ін.

аналізу безробіття, матеріального становища робітників, їх прожиткового мінімуму, рівня життя тощо.

Історіографічний період 30-х — першої половини 50-х років характеризується різким скороченням кількості праць з історії перетворень в соціально-економічній сфері у 1917 — 1920 рр. Таке становище зумовлювалося негативним впливом культу особи Сталіна на історичну науку. Класовий підхід до оцінки суспільних явищ і процесів деструктивно впливав на дослідження проблем робітничої політики, проблем робітництва загалом. Головною метою як політичної міфології, так і ідеологізованої історичної науки ставало визнання провідної ролі робітничого класу в соціалістичних перетвореннях, включаючи й сферу економіки. Практично не вивчалася політика державних органів у галузі охорони праці і соціального страхування, матеріального забезпечення робітників, їх житлово-побутові умови, діяльність інспекції праці, інші важливі проблеми. Серед досліджень цього періоду слід відзначити статтю І.М.Премислера¹, монографію М.І.Супруненка², в яких поряд із загальними питаннями становлення радянської системи певна увага приділялася й діяльності органів праці радянської влади.

Наступний етап історіографії досліджуваної в дисертації теми розпочався від другої половини 50-х років після XX з'їзду КПРС і тривав до 1991 року. Він пов'язаний із подоланням впливу культу особи Сталіна. У названий період зросла кількість дослідників, розширилася джерельна база їхніх праць, побачили світ раніше закриті джерела. Соціалістичну спрямованість історичних праць визначали об'єктивні умови розвитку історичної науки, прагнення командно-адміністративної системи використати цю науку в своїх інтересах. Проблеми відновлення радянської влади і становлення радянського суспільства в Україні у 1917 — 1920 рр. розглядаються в більш як 20 монографічних працях історичного, історико-правового та історико-економічного характеру. Низка питань з досліджуваних нами проблем знайшла відображення в узагальнюючих фундаментальних працях з історії СРСР та УРСР, історії держави та права.

¹ Премислер І. Українська Соціалістична Радянська Республіка в 1919 р. (січень — серпень) // Під марксистсько-ленінським прапором: Теорет. журн. — 1936. — № 1.

² Супруненко М.І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. — К., 1951.

Різні аспекти проблеми висвітлювалися в працях істориків та правознавців Б.М.Бабія, О.Д.Бойко, В.Ф.Верстюка, П.І.Гарчева, І.Л.Гошуляка, Ю.Ю.Кондуфора, І.Ф.Кураса, Л.Л.Потарикіної, І.К.Рибалки, З.К.Симорота, М.І.Супруненко, Ю.І.Терещенка, Ф.Г.Турченка, С.О.Наумова, І.С.Плахтія, Р.Я.Пирога, І.Ш.Чорномаза, П.М.Тригуба, Г.В.Касьянова, А.В.Лихолата, А.І.Рогожина, В.А.Чеховича, М.І.Куличенка, І.Б.Усенка, В.Ф.Солдатенка, І.А.Громової, Н.А.Шевченка та інших авторів. Деякі дані про діяльність радянської держави з проведення робітничої політики містяться в узагальнюючих працях з історії робітничого класу¹, дослідженнях П.П.Гудзенка, А.П.Гриценко, І.К.Рибалки, В.Я.Ревеґука, О.П.Реєнта, Є.М.Скляренка.

У працях цих авторів заторкуються проблеми соціально-регулюючої діяльності держави в роки революції та національно-визвольних змагань, висвітлюються заходи, спрямовані на боротьбу з безробіттям і за збереження кадрів робітничого класу, формування свідомої дисципліни праці, нового ставлення до праці, розглянуто матеріальне становище робітників тощо.

Безпосереднє відношення до нашої теми мають праці з історії професійних спілок², в яких розкривається їх участь у проведенні робітничої політики. До цих праць примикають дослідження з історії економіки³, економічної політики радянської влади в Україні 1917 — 1920 рр., які торкаються різноманітних аспектів взаємовідносин профспілок із державним апаратом, управлінням народним господарством, особливо раднаргоспами.

Аналіз радянської історіографії цього періоду свідчить про те, що

¹ История советского рабочего класса: В 6-ти т. — М., 1984. — Т. 1; Історія робітничого класу Української РСР. — К., 1967. — Т. 2; История рабочих Донбасса. — Киев, 1981. — Т. 2; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. — Киев, 1986.

² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — Киев, 1983; Скляренко Є.М. Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917 — 1920. — К., 1974; Слуцкий А.Б., Сидоренко В.П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. — М., 1961; Зозуля І.А., Суровий А.Ф. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни. — К., 1979.

³ Развитие народного хозяйства Украинской РСР, 1917 — 1967: В 2-х т. — К., 1967. — Т. 1; Історія народного господарства Української РСР: Створення соціалістичної економіки України, 1917 — 1937. — К., 1984. — Т. 2; Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917 — 1920). — Киев, 1986.

незважаючи на проголошені гасла про авангардну роль робітничого класу в радянському суспільстві, робітнича політика спеціально комплексно не вивчалася, а історики залишалися у полоні догматичних установок, стереотипів, шаблонів, які міцно закріпилися у свідомості під безпосереднім впливом адміністративно-командної системи керівництва. Все це призвело вивчення робітничої політики до кризового стану, а українську радянську історіографію ХХ ст. завело у “глухий кут” і вона стала неспроможною відтворити реальний історичний процес.

Проблема ролі і місця робітничого класу в структурі суспільства, відношення до нього інших суспільних класів і груп, а також держави через свою політику хвилювала українську суспільно-політичну думку в умовах підпілля. Значну увагу цьому питанню приділяли визначні ідеологи ОУН-УПА Й.Горновий (Дяків), П.Полтава, Я.Старух, Д.Шахрай.

Й.Горновий відстоював ідею національного правління, безкласового суспільства¹. П.Полтава, досліджуючи взаємовідносини ідеї національного з двома іншими чинниками історичного процесу: ідеєю конституційної парламентської держави і появою нових суспільних класів — буржуазії та пролетаріату, які зіткнулися між собою, дійшов висновку, що домінуюче значення серед них має ідея нації².

Починаючи з середини 50-х років державницька суспільно-політична думка розвивалася майже виключно у самвидаві, значна увага у якому приділялася періоду 1917 — 1920 рр. Про нещадну експлуатацію робітників та невилітницьке становище селян за умов радянської влади писав Л.Лук'яненко (1959)³. М.Руденко заперечував можливість існування диктатури пролетаріату, твердячи, що своєрідним класом стала після революції держава з бюрократичними перекурченнями⁴. Найбільшою і найвідомішою працею періоду ук-

¹ Див.: Андрусишин Б.І. Питання соціальної революції в Україні у програмах ОУН-УПА-УГВР // Друга світова війна і Україна. Матер. наук. конф. 27 — 28 квітня 1995 р. — К., 1996. — С. 50 — 53.

² Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — К.: Політична думка, 1996. — С. 97 — 102.

³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. — К., 1994. — С. 17.

⁴ Руденко М. Катастрофічна політика Маркса. Економічні монолози // Вітчизна. — № 11. — С. 27.

раїнського дисидентства була робота І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” (1965). В контексті нашої теми заслуговує на увагу аналіз проблеми поєднання національного питання з питанням соціальним, яке І.Дзюба називає “всесвітньо-історичним”.

До проблеми єдності національного і соціального звертався також В.Ф.Рубан (автор практично невідомої до сьогодні “Програми укомуністів (Української національної комуністичної партії) 1971 р.”).

Із розпадом СРСР і проголошенням незалежної України 1991 р, а дещо раніше й так звані процеси демократизації та гласності, а насправді послаблення цензури, сприяли переосмисленню багатьох стереотипів, що панували в радянській історіографії. Суспільство-знавці нарешті одержали можливість неупереджено, на підставі фактів, приступити до вивчення проблем нашого державотворення, відтворення драматичних сторінок нашої історичної минувшини.

У монографічних дослідженнях С.В.Кульчицького¹ всебічно обґрунтовано висновки про політику правлячої партії щодо робітничого класу, де під виглядом “диктатури пролетаріату” була встановлена нічим не обмежена диктатура комуністичної партії, без вживання, правда, названого терміну. Професор С.В.Кульчицький говорить про відчуженість робітників від засобів виробництва за умов націоналізації промисловості більшовиками. Зроблено важливі висновки про спільність поглядів західноєвропейських соціалістів часів Е.Бернштейна, російських меншовиків і українських соціал-демократів на ринкову економіку.

Упродовж 1992 — 1996 років були опубліковані праці фахівця з історії робітничого класу України 1917 — 1920 рр. професора О.П.Ресента². У монографії “Українська революція і робітництво: Соціально-

¹ *Кульчицький С.В.* Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919 — 1929 рр. (До питання про так званий “воєнний комунізм”) // *Історичні зошити*. — 1992. — № 8; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917 — 1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії // *Історичні зошити* (Інститут історії НАН України). — К., 1994. — 194 с.; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). — К.: Основи, 1996. — 396 с.; *Кульчицький С.В.* Українська держава часів гетьманщини // *Укр. іст. журн.* — 1992. — № 7—8.

² *Ресент А.П.* Рабочий класс Украины. 1917 — 1920 (Социально-экономические изменения). — К., 1992; *Ресент О.П.* Більшовизм і українська революція 1917 — 1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994; *Ресент О.* Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993; *Ресент О.* Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни. 1917 — 1920 рр. — К., 1996.

політичні та економічні зміни 1917 — 1920 рр.” автор фактично підбиває підсумки своїх багаторічних досліджень і відтворює адекватне обличчя робітничого класу, простежує суттєві трансформації, які спричинилися до зміни його суспільного статусу за умов боротьби різних політичних сил. Основна увага в монографії приділена місцю і ролі робітничого класу за умов більшовицького правління. Торкається автор і ставлення робітництва до Центральної Ради, взаємин робітників з владою гетьмана та Директорії УНР, які отримали негативну оцінку.

В цей час з’явилися наукові та науково-публіцистичні праці з історії України, в яких аналізуються різні аспекти робітничої політики українських урядів. Побачили світ дослідження А.Буравченкова, В.Верстюка, О.Галенка та Д.Яневського, В.Горака, Я.Грицака, А.Гриценко, О.Копиленка, О.Мовчан, Ю.Павленка та Ю.Храмова, В.Потульницького, Г.Папакіна, В.Солдатенка, П.Соханя, Р.Пирога, Ф.Проданюка, Д.Яневського.

Цікаві думки з проблем, що розглядаються в дисертації, пролунали на міжнародній науковій конференції, присвяченій 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні, організованій ФП України у листопаді 1995 року в Академії праці і соціальних відносин ФПУ. Концептуальних питань робітничої політики, профспілкового руху торкалися О.Стоян, М.Головко, Є.Склярєнко.

Безперечний інтерес для дослідників робітничої політики українських урядів становлять праці, присвячені вивченню стану різних галузей промисловості України, серед яких вирізняється праця В.Мазуренка “Економічна самостійність України в числах”, що побачила світ одразу ж після закінчення визвольних змагань (Відень — Київ, 1921).

У 50-ті — 60-ті роки на еміграції з’явилися праці з економічної історії України Б.Винаря та І.Витановича, в яких знаходимо значний цифровий та інший матеріал, що дає можливість оцінювати становище робітництва в Україні та простежувати, хоча й посередньо, динаміку його соціальної активності¹.

Останнім часом в Україні побачили світ праці з економічної історії

¹ *Винарь Б.* Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. — Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964; *Винарь Б.* Розвиток української легкої промисловості. — Донвер, ЗДА, 1955; *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів 1917 — 1920. — Мюнхен, 1969.

Україні¹, що проливають світло на базисні перетворення (чи їхні спроби), які намагалися провести українські політичні партії у своїх намірах реалізувати робітничу політику. Українські історики-економісти дійшли думки про необхідність формування принципово нових методологічних засад історико-економічних досліджень в Україні, широко залучаючи надбання вітчизняної науки, а також зарубіжний досвід історико-економічних розробок. Характерною у цьому відношенні є праця Л.Горкіної “Нариси з історії політичної економії в Україні” (К., 1994).

У зазначений період захищено дисертаційні роботи, автори яких торкаються окремих сюжетів з досліджуваної проблеми². Водночас історія формування та проведення робітничої політики українських урядів періоду революції та визвольних змагань 1917 — 1920 рр. ще не стала предметом узагальнюючого комплексного дослідження.

Основною документальною базою дослідження стали матеріали 57 фондів з 11 центральних і обласних архівосховищ України і Росії, більшість з яких вперше залучена дисертантом до наукового обігу. Документи і матеріали виявлені у фондах Російського центру збереження і вивчення документів новітньої історії, фонді ЦК КПРС (ф. 17), Центральному державному архіві громадських організацій України (ЦДАГО України, ф. 1), Державному архіві Російської Федерації в Москві (ДАРФ) — фонди Наркомату праці РРФСР (ф. 382), ВЦРПС (ф. 5451), ВЦВК (ф. 1235), Наркомату держконтролю РРФСР (ф. 4390) та ін., Російському державному архіві народного господарства (м.Москва) (ДАНГ), Фонд Вищої Ради Народного Господарства РРФСР (ф. 3429).

Найбільше документів залучено з Центрального державного архіву вищих органів влади й управління (ЦДАГО) України. Серед фондів

¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів: Світ, 1994; Коропецький Іван-Святослав. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К.: Либідь, 1995.

² Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української держави гетьмана Скоропадського. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 170 с.; Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української держави (травень — грудень 1918 р.). Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 180 с.; Кривоший Г.Ф. Етносоціальна база української революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1997. — 23 с.; Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 року). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 23 с.; та ін.

цього архіву інтерес дисертанта привернули стенограми засідань Центральної Ради та Генерального Секретаріату. У фонді 1063 (Рада Народних Міністрів УНР), фонді 1115 (Центральна Рада) можна ознайомитися з найважливішими рішеннями з питань робітничої політики уряду Центральної Ради, а також з реакцією на цю політику робітництва України. Робітнича політика українського радянського уряду вивчалася дисертантом за фондами ВУЦВК (ф. 1), РНК УСРР (ф. 2), НКВС УСРР (ф. 5), Наркомфіну УСРР (ф. 30), Бюро української преси при ВУЦВК (ф. 1738), Наркомату праці УСРР (ф. 2623) та ін., Державного архіву Київської (ДА Київської області), Миколаївської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської та Херсонської областей.

Діяльність гетьманського уряду в царині робітничої політики розкриває фонд Ради Міністрів Української держави (ф. 1064). Особливості організації та становлення адміністративного апарату Української держави розкривають матеріали фондів Міністерства внутрішніх справ (ф. 1216). Про конкретні питання стану промисловості України можна довідатися з фонду Міністерства торгу і промисловості (ф. 1118). Матеріали про взаємовідносини центральних і місцевих органів Української держави з профспілками віднайшлися у фонді Міністерства судових справ Української держави (ф. 2207). Вивчені документи фондів міністерств народного здоров'я і попечення Української держави (ф. 1035) та ісповідань (ф. 1071), а також Міністерства ісповідань УНР (ф. 1072), за допомогою яких вивчалися соціально-психологічні настрої населення України. Особливості робітничої політики Директорії дисертант проаналізував завдяки документам фондів Ради Народних Міністрів УНР (ф. 1065), Канцелярії Директорії УНР (ф. 1429), Міністерства охорони здоров'я та опікування УНР (ф. 1604) та Референта по справах санітарії й опікування при Головноуповноваженому уряду УНР на Поділлі (ф. 3157).

У фонді 1065 містяться справи про фінасування заходів уряду в руслі проведення робітничої політики, проекти, спрямовані на поліпшення економічної ситуації в Україні та пом'якшення проблеми безробіття, соціальне забезпечення, про роботу міжвідомчих органів з вироблення робітничого законодавства, про підготовчі зусилля уряду, спрямовані на підготовку робітничих кадрів, вирішення житлової проблеми робітників, врегулювання робочого часу тощо.

У дисертації використано іменні фонди визначних діячів української революції та визвольних змагань: В.Винниченка (ф. 1823), С.Петлюри (ф. 3809), Б.Мартоса (ф. 4000), І.Мазепи (ф. 3933), М.Ша-

повала (ф. 3563), О.Безпалка (ф. 4453).

Основний масив документів з дисертаційної теми виявлено у фондах міністерств праці Центральної Ради (ф. 3266), Української держави (ф. 2857), УНР (ф. 3305) та Наркомату праці УСРР (ф. 2623).

У фонді Міністерства праці Центральної Ради збереглися документи, які розкривають процес становлення місцевих і обласних комісаріатів праці Тимчасового уряду, організацію та статутні документи бірж праці, матеріали про кількість безробітних в окремих регіонах України, про організацію Міністерством праці громадських робіт та інші матеріали. Значний інтерес викликають документи фонду Міністерства праці Української держави (ф. 2857).

Тут переважають проекти законів, постанови, розпорядження, обіжники, інструкції, положення, матеріали з соціального законодавства, протоколи засідань міжвідомчих організацій, Комітету праці. Документи є оригіналами, засвідчені та незасвідчені копії, рукописи та виконані на машинці, примірники друкарського та склографічного зразка.

У фонді Міністерства праці УНР виявлений комплекс документів, який дає можливість висвітлити питання організації, основні завдання, форми і методи діяльності як самого центрального апарату міністерства, так і його місцевих органів, а також розкрити основні напрями їхньої діяльності. Дуже важливо, що збереглися особисті справи працівників міністерства, які відповідали за конкретні напрями робітничої політики (24 справи). Привертають увагу документи Законодавчої комісії, яка розробляла нове робітниче законодавство. Великий пласт документів характеризує соціальне забезпечення, регулювання ринку праці, боротьбу з безробіттям, взаємовідносини з профспілками, робітничими клубами, надання їм фінансової допомоги тощо.

Документи про персональну і загальну характеристику урядовців УНР почерпнуто у ЦДІА у м.Львові: персональний фонд митрополита А.Шептицького (ф. 358), у відділі рукописів бібліотеки ім.В.Стефаника, фонди митрополита А.Шептицького (о/н 1069) та С.Шелухіна (о/н 4312).

Аналіз архівних джерел дає підставу зробити висновок, що величезні масиви архівних документів з соціально-економічної, у тому числі й робітничої політики українських урядів, слід терміново вводити до наукового обігу.

Крім оригінальних архівних документів використано велику кількість опублікованих джерел, серед яких документи з'їздів, нарад

органів праці, статистичні матеріали тощо.

Останніми роками опубліковані збірники документів “Конституційні акти України. 1917 — 1920. Невідомі конституції України” (К., 1992) та збірка документів у двох томах “Українська Центральна Рада” (К., 1996, 1997), в яких знаходимо нормативні та фактичні матеріали по проблемі.

Важливим джерелом є матеріали періодичної преси 1917 — 1920 рр. В газетах “Народня воля”, “Робітнича газета”, “Боротьба”, “Нова Рада”, “Державний вістник”, “Большевик”, “Известия” тощо під рубриками “Робітниче життя”, “Профспілкове життя”, “Профспілковий рух”, “В Міністерстві праці”, “От Народного комиссариата труда” та ін. друкувалися матеріали, що розкривають діяльність урядових структур з розробки робітничого законодавства та спроби запровадити його у життя, діяльність профспілок, інших робітничих організацій, їх взаємовідносини з державними органами праці тощо. До цієї групи джерел належать видання як державних органів, так і профспілок, серед яких “Тарифный бюллетень”, “Бюллетень статистики труда Украины”, “Профессиональное движение”, “Вісті Ради професійних спілок України”, “Вестник Народного комиссариата труда Украины” та ін.

Немаловажне місце у дисертації посідає аналіз достовірних архівних і опублікованих джерел та спогадів учасників революції та визвольних змагань, на підставі яких автор намагається висвітлити не лише програмні засади політичних партій, а й показати компетенцію, правовий статус і структуру органів влади, які забезпечували здійснення робітничої політики та визначали ставлення до профспілок.

Крім уже названих вище, заслуговують на увагу спогади В.Андрієвського, М.Галагана, Д.Дорошенка, А.Денікіна, О.Мицюка, М.Могилянського, В.М’якотіна, П.Скоропадського, І.Фещенка-Чопівського, Л.Цегельського, С.Шемета та ін. Проте питання робітничої політики українських урядів в зазначених спогадах практично не висвітлені. Спогади важливі з’ясуванням загальної суспільно-політичної обстановки, за якої працювали названі уряди.

Головна мета дослідження полягає у тому, аби всебічно проаналізувати ставлення основних соціально-політичних сил до робітничого питання, його вираження у програмах політичних партій в Україні, вивчити головні напрями робітничої політики урядів Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР та УСРР, розкрити їх особливості й конкретний зміст.

Виходячи з цього, були визначені завдання дослідження:

— дослідити теоретичні підвалини основних моделей суспільного розвитку та місце в них робітничого класу;

— проаналізувати ставлення до робітничого питання визначних діячів українського визвольного руху М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюри та інших, з'ясувати їхній вплив на робітничу політику;

— показати роль української інтелектуальної еліти у виробленні програмних положень робітничої політики на різних етапах українського руху;

— дослідити місце та роль робітничої політики у внутрішньополітичній діяльності українських урядів 1917 — 1920 рр.;

— визначити чинники, що істотно впливали на вироблення та спрямованість робітничої політики в Україні;

— розкрити механізм створення органів здійснення робітничої політики, дослідити їх склад, структуру, компетенцію та місце в системі державного управління;

— висвітлити проблему пошуку компромісу між державними органами та профспілками у здійсненні робітничої політики і показати рівень впливу цих громадських об'єднань на її формування;

— охарактеризувати ставлення до робітничої політики урядів самого робітничого класу;

— узагальнити досвід робітничої політики в Україні у 1917 — 1920 рр., розробити наукові рекомендації щодо взаємовідносин між державою і робітничим класом та його професійними організаціями.

Наукова новизна і теоретичне й практичне значення дисертації визначаються насамперед самою постановкою й розробкою досліджуваної теми, як самостійної і цілісної наукової проблеми та обґрунтуванням концептуального підходу до її висвітлення.

Автор уперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії на підставі ґрунтовного вивчення і введення в обіг широкого масиву оригінальних матеріалів і джерел, головним чином архівних, зробив спробу комплексно дослідити важливу наукову проблему — робітничу політику українських урядів періоду революції та визвольних змагань та її місце у суспільно-політичному розвитку. Такий комплексний підхід поєднується з науковим висвітленням низки конкретних питань, які становлять основний зміст проблеми, але силою різних причин або не вивчалися зовсім, або розкривалися тенденційно.

Висвітлено основні напрями у діяльності українських державних утворень, проаналізовано їх основні засади діяльності щодо робітничої політики.

Особистим внеском дисертанта у розвиток історичної науки слід вважати розширення й поглиблення існуючого в науковій літературі поняття “робітнича політика”, на основі ґрунтового аналізу місця, змісту, значення та ролі цього питання у соціально-економічній діяльності українських урядів 1917 — 1920 рр., а також спробу об’єктивно дослідити низку проблем, котрі раніше не розглядалися істориками або не дістали належного наукового висвітлення.

У дисертації практично вперше крізь призму робітничої проблематики здійснено аналіз соціально-економічних поглядів М.Грушевського, П.Скоропадського, С.Петлюри, інших діячів та їх вплив на реальну робітничу політику. Дисертант увів до наукового обігу значне коло джерел, в т.ч. тих, що тривалий час знаходились “у закритих фондах” та були недоступні дослідникам, розкрив діяльність діячів, котрі займалися розробкою і проведенням робітничої політики, провів науковий аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії проблеми, зробив низку важливих висновків та узагальнень з метою її подальшого вивчення.

Практичне значення роботи полягає в тому, що автор переконливо показав актуальність досліджуваної ним проблеми, необхідність вивчення політики держави щодо окремих суспільних груп, роль яких особливо зростала в процесі загострення суспільних відносин, розкрив співвідношення національного і соціального в Українській революції та його значення для сьогодення.

Матеріали дослідження можуть бути використані для підготовки спеціальних узагальнюючих праць з даної проблематики, вузівських курсів історії України, історії профспілок. Крім того, результатами науково-пошукової роботи дисертанта з даної теми можна скористатися при формуванні соціальної політики держави, при розв’язанні соціальних конфліктів, які час від часу виникають у робітничому середовищі.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Суспільна свідомість кінця XIX — початку XX ст. виробила достатній інтелектуальний багаж, на основі якого політичні партії та інші соціальні сили могли здійснювати побудову суспільного життя. Українська соціал-деократія покладала надії на реформістські, парламентські методи боротьби, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

2. Робітнича політика Центральної Ради носила переважно декларативний характер. Незважаючи на окремі конкретні кроки у проведенні цієї політики, Центральна Рада не змогла вирішити такі гло-

бальні питання, як організація роботи промислових підприємств, їх фінансування, забезпечення сировиною, а фабрично-заводських колективів — продуктами харчування, запровадити робітничий контроль над виробництвом, через що значна частина робітництва України ставилася до неї критично. Дуже часто влада лише реагувала на події, що відбувалися у робітничому середовищі, а не йшла у їхньому авангарді.

3. Визначальною тенденцією у уряді П.Скоропадського було прагнення реалізувати консервативну доктрину, проводити центристську політику, спрямовану на досягнення соціального компромісу в суспільстві, яка кваліфікується автором як бонапартизм. Водночас через слабкість державної влади, особисту залежність гетьмана від верхівки буржуазії та німецького командування, його політика еволюціонувала вправо.

4. Проголосивши революційні перетворення в галузі робітничої політики, Директорія УНР на практиці не наважилася приступити до їх здійснення, зміщуючись поступово в бік поміркованих соціально-економічних перетворень, за що виступали прибічники парламентської демократії. Вбачаючи згубність для України політики орієнтації на один робітничий клас, лідери УНР намагалися спрямувати суспільний розвиток у реформістське русло, тобто фактично реалізувати ліберальну доктрину.

5. Робітнича політика за умов радянського режиму ґрунтувалася на “міфологемі” про диктатуру пролетаріату, класову боротьбу та зміну соціально-економічних формацій. Програма більшовиків, яка обіцяла задовільнити потреби робітників у соціальній справедливості, незважаючи на свої утопічність і лицемірство і не відповідність економічним можливостям держави, все-таки викликала довіру у широких мас робітництва і за умов активного пропагування давала їм велику кількість прихильників.

6. Взаємовідносини між державними органами та профспілками формувалися на основі тих методологічних засад, на яких базувалося кожне з державних утворень в Україні у 1917 — 1920 рр. Профспілки виступали як самостійна сила, яка істотно впливала на державотворчі процеси.

7. Намагання реалізувати суспільно-політичну доктрину, орієнтовану на внутрішні сили одного суспільного класу, на історично непідготовленому ґрунті було практично неможливим і свідчать про утопізм лідерів української революції.

8. Робітнича політика українських урядів 1917 — 1920 рр. розроб-

лялася в контексті загальносвітових еволюційних тенденцій суспільного поступу.

9. На ефективності робітничої політики українських урядів 1917 — 1920 рр. відбився величезний правовий нігілізм — люди перестали поважати закон. Роботодавці невчасно виплачували зарплату, не відраховували кошти у державну казну, на соціальні потреби, допускали порушення під час працевлаштування робітників, які, в свою чергу, прийняли революцію як всюдозволеність.

10. Набутий у 1917 — 1920 рр. досвід проведення робітничої політики зберігає значення й сьогодні. Заслугує на увагу практика створення та діяльності міжвідомчих органів, у діяльності яких простежувалися елементи соціального партнерства між державою і профспілками, а також між капіталістами та найманими робітниками. Актуальними виглядають висновки про своєчасність проведення необхідних реформ, затягування з якими призводить до загальнодержавних страйків, що ведуть країну не лише до економічного хаосу, але й до зміни державного ладу. Не втратили своєї злободенності проблеми, пов'язані з подоланням правового нігілізму робітництва, роз'яснення ситуації, що найшкідливішим для українського відродження є реалізація групових егоїстичних інтересів, які ведуть до перманентної боротьби у суспільстві, дискредитують українську державу. Заслужують на увагу і методи розв'язання українськими урядами соціальних конфліктів, що виникали у робітничому середовищі.

Наукову апробацію робота пройшла у відділі вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України і відділі джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, які рекомендували дисертацію до захисту (протокол № 4 від 12 червня 1997 року) та на кафедрі історії України Національного педагогічного університету ім.М.Драгоманова.

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у більш як сорока публікаціях автора загальним обсягом понад 65 др. арк., серед яких монографія, навчальний посібник, брошури, наукові та науково-популярні статті, коментарі до історичних джерел, рецензії.

Підсумки досліджень висвітлювались у виступах автора й обговорювались на наукових конференціях, серед яких: міжнародні наукові конференції “Робітничий клас і національне питання” (Харків, 1991), “Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин” (Київ, 1996), науково-теоретичних читаннях в Інституті історії України НАН України (Київ, 1995), Всеукраїнській краєзнавчій конференції “Ма-

линщина у просторі і часі” (Малин, 1996), звітних наукових конференціях НПУ ім. М. Драгоманова, міжнародній науковій конференції “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності” (Київ, 1995), та науковій конференції “Центральна Рада і український державотворчий процес” (Київ, 1997).

Результати дослідження використані також при читанні систематичного курсу “Історія України ХХ ст.” на історичному факультеті в НПУ ім. М. Драгоманова (1991 — 1996 рр.).

Достовірність результатів дослідження забезпечується опрацьованими і використаними документами і матеріалами, сучасною методологією і методами історичного дослідження, на основі яких виконана дисертація.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, предметом та методом дослідження. Вона охоплює вступ, п'ять розділів, висновки, додатки, примітки, список використаної літератури й джерел. Структура дисертації підпорядкована її головному завданню — розкриттю змісту робітничої політики українських урядів, що діяли в Україні 1917 — 1920 рр. Найбільшу увагу приділено питанням теоретичного осмислення позицій головних соціально-політичних сил у відношенні до робітничого питання, досі невідомим, або маловідомим сторінкам робітничої політики Центральної Ради, Української держави, та, головню, Директорії УНР, а також переосмисленню робітничої політики більшовиків. Обсяги матеріалу та його дозування визначалися не лише “реальністю” робітничої політики кожного з урядів, а й ступенем дослідженості проблеми.

У першому розділі “Робітниче питання в Україні на початку ХХ ст.” досліджуються загальнометодологічні підходи до робітничої проблематики в Україні у контексті розвитку передових ідеологій — марксизму і лібералізму, які панували в суспільній свідомості, починаючи від кінця ХІХ ст. Показано роль і місце робітничого класу України в умовах капіталізму, який формував властиву йому соціальну структуру. Робітництво розглядається як суб'єкт здійснення українськими урядами своєї робітничої політики. Підкреслюється, що питома вага українців, зайнятих у промисловості, була значно меншою їхньої частки у населенні України. Силою свого розвитку український пролетаріат схилився більше до соціально-політичних, ніж до національно-державних проблем. Нечисленною була й українська буржуазія. У розділі звернуто увагу на стан правового та санітарно-технічного захисту робітників. Бурхливий розвиток капіталізму в Російській імперії і зокрема в Україні, викликав до життя масовий

робітничий рух, який, поєднуючись з вимогами соціал-демократів, сягнув політичного рівня.

Українська суспільно-політична думка, починаючи від кінця XIX ст., вела активний пошук шляхів національного і соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів в ній, у тому числі й робітництва, багато в чому зумовлювалася не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, а й тими доктринами, які виробили в галузі суспільного розвитку кращі представники української інтелектуальної еліти, використовуючи здобутки світового економічного та соціального прогресу. Значних успіхів у цьому напрямі досягли М.Туган-Барановський, Є.Слуцький, П.Ляшенко, В.Левитський, В.Косинський, О.Миклашевський, М.Птуха, О.Русов та багато інших вчених. Одним із кращих фахівців в історії економічних вчень був М.Туган-Барановський, під впливом якого розвивалася значною мірою немарксистська політекономія.

Бурхливий економічний розвиток наприкінці XIX ст. призвів до переоцінки теоретичних та методологічних засад марксизму. Внаслідок переосмислення економічної і політичної доктрини в соціал-демократії в цей час стався розкол на ортодоксальний (К.Каутський, В.Лібкнехт, А.Бebel та ін.) і реформістський (Е.Бернштейн, Е.Давід) напрями.

Ідеї європейської соціал-демократії були добре відомі в Україні. Тут панував соціальний, соціально-історичний, або соціально-економічний напрям, що об'єднував вчених різної соціально-політичної спрямованості — ліберально-народницької, послідовно пробуржуазної й соціалістичної. До соціального напрямку належали О.Русов, Т.Осадчий, Т.Рильський, К.Воблий, П.Мігулін, В.Косинський, М.Туган-Барановський, Б.Кистяковський, М.Соболев та багато інших.

В Україні та Росії активно відбувалося переосмислення марксизму. Початок процесу перегляду суспільно-економічних доктрин в системі уявлень європейської соціал-демократії поклав П.Струве, якому віддають пріоритет перед Е.Бернштейном. Критичний аналіз еволюції ідей соціалізму зробив М.Туган-Барановський, котрий відстоював думку, що перехід до соціалізму можливий лише за умови підготовки соціального середовища, де передбачалося формування відповідних моральних і інтелектуальних якостей у людей. Вчений заперечував теорію Маркса про зuboжіння пролетаріату, як таку, що не відповідала дійсності. Він говорив про безсумнівне економічне, моральне й інтелектуальне піднесення робітничого класу “в найновіший час”.

У розділі зроблено висновок, що ідеї, які панували серед наукової

еліти, мали вплив на формування програм політичних партій, що діяли в Україні у цей час, а також на практичну розбудову української державності.

Доводиться, що серед лідерів української соціал-демократії було розуміння того, що поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку.

Практично в усіх програмах українських політичних партій від початку ХХ ст. аж до Лютневої революції, крім національно-культурних, чільне місце відводилося соціально-економічним вимогам, а національний громадсько-політичний рух України мав здебільшого виразний соціалістичний характер. У дисертації аналізується місце робітничого питання в програмах українських та загальноросійських політичних партій, що діяли в Україні.

Перебіг подій показав, що українські соціал-демократи не встигли належним чином підготуватися до української революції, приєднати хоч і слабкі українські елементи в містах та промислових осередках і поставити їх під свій вплив. Водночас орієнтація лише на робітництво у такій селянській країні як Україна, об'єктивно була приречена на неуспіх. Зроблено висновок, що тактика українських соціалістів була типовою для реформістської парламентської роботи партій II Інтернаціоналу. Тут чітко простежується соціалістичний характер українських політичних партій, який виражався у формулі, що лише у власній державі можливо побудувати соціально справедливе "соціалістичне" суспільство без нерівності і визиску.

У другому розділі "Центральна Рада та її ставлення до робітництва і професійних спілок" аналізується соціально-економічна концепція Центральної Ради в Українській революції, яку обґрунтував М.С.Грушевський та інші політичні лідери. Ідеї М.С.Грушевського розробляли й доповнювали українські політичні партії, що відбилися у постановах та резолюціях їхніх конгресів і з'їздів. Концепція української революції передбачала поряд із українським національним відродженням і відновленням української державності, також широкі соціальні перетворення на користь широких народних мас, у руслі чого й здійснювалася робітнича політика.

Розглядається створення й діяльність державних структур, спрямована на проведення робітничої політики. Показано, що в перші місяці після повалення самодержавства Центральна Рада самостійної соціально-економічної, в тому числі й робітничої політики, не вела. Цими питаннями займалися місцеві органи Тимчасового уряду — комісаріати Міністерства праці. Така позиція української влади пояс-

нюється тим, що Центральна Рада була зв'язана угодами з Тимчасовим урядом про утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів. Тому національні політичні сили на перше місце ставили найбільшціші для пригнобленого народу вимоги: визнання національної території, децентралізація системи управління з передачею місцевої влади до рук національних сил, національна школа, суд тощо. Практично аж до прийняття III Універсалу боротьба Центральної Ради з російським урядом відбувалася в площині закріплення конституційно-правового становища й не поширювалася на соціально-економічні відносини, залишаючи поза увагою й робітництво. Віддавши на відкуп Тимчасовому уряду розв'язання важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада на першому етапі революції втратила вагомий важелі впливу на робітництво, де значний вплив мали російські більшовики, а також ради робітничих депутатів та профспілки.

Поштовх організації державних органів для проведення реальної робітничої політики фактично дав I Всеукраїнський робітничий з'їзд, в рішеннях якого містилися пропозиція про утворення Генерального секретаріату праці. Реальних рис робітничої політики Центральної Ради стала набирати після III Універсалу.

З приходом до влади в Росії більшовиків Центральна Рада змушена була визначитися у своїй законодавчій соціально-економічній базі. 25 листопада 1917 р. були залишені чинними усі закони Російської імперії, які діяли на території України. Реформаторський еволюційний стратегічний курс Центральної Ради увійшов у гостре протиборство з прибічниками революційного напрямку перебудови суспільства.

На фактичному матеріалі показано діяльність органів праці Центральної Ради з питань робітничої політики, яка віднайшла своїх прихильників серед профспілок працівників цукрової промисловості, пошт і телеграфів, а також серед залізничників.

Розглянуто механізми, за допомогою яких українська влада намагалася досягти соціального компромісу, розв'язуючи численні конфліктні питання між робітниками й підприємцями, створюючи різноманітні примирюючі інституції. Український уряд прагнув вплинути на організацію виробництва, забороняючи власникам закривати фабрики й заводи, внаслідок чого маси робітників опинялися на вулиці. Доведено, що внаслідок нерішучості й непослідовності в здійсненні робітничої політики, малоефективності виконавчої вертикалі влади численні закони й проекти, спрямовані на поліпшення

становища українського робітництва, так і не були реалізовані.

У третьому розділі “Робітнича політика Української держави” відтворено історію створення та діяльності органів державної влади, які займалися проведенням робітничої політики, розглянуто особливості вирішення робітничого питання, механізми розробки та прийняття основних соціально-економічних законів, взаємовідносини гетьманського уряду з профспілковими та іншими робітничими організаціями, способи розв’язання соціальних конфліктів та пошуки соціального компромісу в Українській державі.

На конкретному матеріалі проаналізовано персональний керівний склад гетьманських органів праці, які здійснювали робітничу політику, простежено зв’язок їх суспільно-політичних поглядів з практичною політикою, яка була значним чином персоніфікована.

Робітнича політика Української держави формувалася на основі “Грамоти до всього українського народу” від 29 квітня 1918 р., в якій містилася обіцянка забезпечити права робітничого класу. 18 травня міністр праці залишив чинними всі закони, обіжники та розпорядження з робітничого питання, видані Тимчасовим урядом та Центральною Радою¹. Така позиція гетьмана та його уряду виключала тиск на державну владу з боку окремих класів чи груп і робила будівництво економічно сильної та політично незалежної України справою всього українського народу без врахування соціального й економічного поділу.

До літа 1918 р. гетьману вдалося сформувати дієздатну систему управління державою. Для галузі праці на місцях залишилися елементи структури, яка склалася одразу ж після повалення царату: комісаріати праці, фабричні інспекції та окружні інженери, біржі праці, у складі яких працювали практично ті ж самі люди, що і за Центральної Ради.

У дисертації зазначається, що спочатку гетьманський уряд проводив щодо робітництва політику, яка не зачіпала основних завоювань революції, тобто гетьман не пішов шляхом реставрації царських порядків, як про це стверджувалося в літературі, а залишив соціально-економічні завоювання робітництва, здобуті ним у революції, в силі.

Великий вплив на проведення робітничої політики мали особисті погляди П.Скоропадського, переконаного, що соціалістичні ідеї чужі

¹ ЦДАВО України. — Ф. 2857. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 34.

народним масам, що їх “держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції”. Головна мета соціально-економічної політики гетьмана зводилась до того, аби не допустити різних експериментів над економікою, в результаті яких економічно ослаблена Україна могла стати легкою здобиччю міжнародного капіталу.

Робітнича політика Української держави ґрунтувалася на програмних засадах консерватизму, що виступав за сильну державу, здатну протистояти тискові різних суспільних груп; держава не повинна втручатися в ринок, водночас допомагаючи певним категоріям населення, фізично немічним, перестарілим; у профспілковій політиці сповідувався корпоративний принцип, де єдині профспілкові структури тісно співпрацюють з державою. Гетьман діяв у контексті встановлення економічного стану згідно зі світовими законами загальногромадської приватної власності.

У розділі наголошено, що на проведення робітничої політики Української держави справляли вплив проголошені завоювання робітничого класу в РРФСР. Це змушувало уряд схилитися в бік лібералізму. Конкретним кроком у напрямі лібералізації політики гетьмана, на нашу думку, було створення 15 липня 1918 р. Комітету праці — міжвідомчого дорадчого органу при Міністерстві праці, який мав попередньо обговорювати всі законопроекти, що торкалися взаємин між промисловцями і робітниками. У створенні та діяльності Комітету праці нами вбачається прояв політики новітнього бонапартизму, через яку гетьман прагнув примусити працювати полярні соціальні сили.

Незважаючи на вжиті державою заходи по врегулюванню робітничого питання, соціальний антагонізм посилювався, особливо після прийняття серії законодавчих актів, які обмежували завоювання робітників, що призвело до всезагального страйку залізничників влітку 1918 р., який, зокрема, фінансувався ЦК КП(б)У з Москви.

Окремий параграф присвячений політиці уряду щодо профспілок, розглядається реакція робітничих організацій на його політику.

Зазначимо, що проти репресій, до яких вдалися силові структури Української держави, неодноразово виступало Міністерство праці, діяльність якого передбачала довіру з боку населення, без чого неможливо було протиставити свою державну робітничу політику класовій політиці зацікавлених груп. У розділі зроблено висновок, що запропонована робітнича політика Української держави не знайшла підтримки у тих, на кого вона була розрахована. Навпаки, вона викликала різке її несприйняття з боку робітництва. Держава ви-

явилася неспроможною схилити до соціального компромісу антагоністичні суспільні групи, зіткнення яких і призвело до падіння Української держави.

Четвертий розділ **“Робітнича політика в УСРР”** присвячено аналізу створення та діяльності радянських органів праці по проведенню робітничої політики у складі Першого та Другого радянських урядів. Увагу передовсім звернено на такі важливі питання, які раніше обходилися дослідниками, як соціальний і національний склад, партійність членів уряду, освітній рівень, динаміку зростання чисельності працівників, джерела формування та інші кількісні та якісні характеристики.

У розділі показано компетенцію органів праці, які виступали в ролі міжвідомчого центру по керівництву і координації діяльності господарських структур, а також профспілок у справі проведення робітничої політики.

Результати аналізу кількісного і якісного складу працівників державного апарату свідчать, що за умов радянської влади 1917 — 1920 рр. диктатура пролетаріату перетворювалася на диктатуру для пролетаріату, оскільки через Наркомат праці та інші державні органи УСРР справжній диктат над українським робітництвом здійснювало національно чужорідне йому бюрократизоване міщанство.

З перших днів приходу до влади більшовиків проблема взаємовідносин профспілок і держави набула особливої актуальності. Дисертант дійшов висновку, що взаємовідносини державних органів і профспілок переживали різноманітні періоди: від неприкритої конфронтації, поки точилася боротьба не лише за більшовизацію профспілок, а й за своєрідний розподіл сфер впливу у робітничому русі, до спроб взаємодії навіть з керівництвом небільшовицьких профспілок через утворення міжвідомчих органів для розробки робітничого законодавства тощо.

Досвід проведення робітничої політики в УСРР свідчить, що вже перші спроби інтегрувати профспілки як органи економічної диктатури в командно-адміністративну систему, що зароджувалася, призвели до гострого конфлікту не лише між різними партіями, а й до обмеження демократичної самодіяльності робітничого класу. Профспілки мали стати й згодом стали-таки одним із силових елементів суспільного життя, за допомогою якого більшовики зміцнювали свою владу.

Окремим аспектом теми в дисертації розглядаються проблеми соціальних конфліктів і соціального забезпечення. Виходячи з ленінських постулатів, що пригноблені класи мають право застосовувати

наси́льство над колишні́ми ви́зискувача́ми, всі́ виникаючі́ на приватно́власницьких підпри́ємствах конфлі́кти розгляда́лися під ку́том зору́ класово́ї боро́тьби і ви́рішували́ся в більшо́сті ви́падків на ко́ристь ро́бітників. Тенде́нція “жо́дної по́ступки експлу́таторам” поси́люва́лася. На приватно́власницьких підпри́ємствах заохочу́вали́ся й стра́йки. Зовсі́м по-іншо́му оці́нюва́лося стано́вище на держа́вних підпри́ємствах, де конфлі́кти виника́ли між правля́чою верхі́вкою, кас́тою чи́новників бю́рократично́ї ра́дянської систе́ми, що зароджу́вала́ся і не́сла відчу́ження ви́робника від засо́бів ви́робництва і ро́бітниками. Це створю́вало об’є́ктивну ситуа́цію опози́ційно́сті ро́бітничого́ класу́ до ра́дянської вла́ди. Стра́йки, хвилюва́ння, що виника́ли на держа́вних підпри́ємствах, розці́нюва́лися як контрре́волюція́ і жо́рстоко приду́шували́ся, а до їх учасни́ків засто́совували́ся репре́сивні заходи́. Соці́альні конфлі́кти в УСРР засві́дчили, що та́кий ме́тод боро́тьби ро́бітників за сво́ї пра́ва не ви́черпав себе́ і пі́сля проголо́шення ра́дянської вла́ди. Вони́ спросто́вували́ стереоти́пне тве́рдження́ про немо́жливість стра́йків у ра́дянській держа́ві.

Важли́вим а́спектом соці́альної полі́тки більшови́ків, яка ма́ла яскра́во вира́жений класови́й ха́рактер, ви́ступало соці́альне забезпе́чення та стра́хування. По́за сфе́рою соці́ального захи́сту зали́шили́ся ши́рокі версти́ суспі́льства, се́лянство, інтеле́генція, інші́ проша́рки, що значно́ зву́жувало́ соці́альну ба́зу ново́ї вла́ди, вноси́ло в суспі́льство класови́й розбра́т. Вже́ перші́ спроби́ запрова́дити соці́альну до́помогу за ра́хунок держа́ви показали́ неефе́ктивність цієї́ систе́ми. У респу́бліці не бу́ло достатні́х еко́номічних і соці́альних передумо́в для її́ реаліза́ції, а соці́альні програ́ми не бу́ли узго́джені з фінансови́ми мо́жливостями́ держа́ви.

У за́ключному́ розді́лі дисерта́ції “Директо́рія УНР та її́ ро́бітнича полі́тика” розкрити́ваю́ться ді́ї украї́нської соці́ал-демокра́тії та інши́х полі́тичних си́л, які́ при́йшли до вла́ди в Укра́їні в резу́льтаті антиге́тьманського́ повста́ння напри́кінці 1918 р., спря́мовані́ на реаліза́цію сво́їх програ́мних за́сад з пробле́м ро́бітничо́ї полі́тики. Значне́ місце́ в розді́лі відведе́но аналі́зові пробле́ми: С.Петлю́ра і ро́бітництво. Підкре́слює́ться, що саме́ С.Петлю́ра зумі́в підня́тися до розу́міння не́обхідно́сті поє́днання націо́нального ви́зволє́ння з соці́альним, що́ уподі́бнювало́ епо́ху УНР з до́бою Хме́льниччини. С.Петлю́ра розу́мів, що украї́нська “че́рнь”, то́бто і́дея украї́нської соці́альності́, не вклю́чена в украї́нську ви́звольну ре́волюцію́, то́бто у ви́звольну війну́, означа́є її́ ката́строфу. Проте́ зле́т Петлю́ри відбу́вся зана́дто пі́зно, аби́ врятува́ти украї́нську держа́ву. С.Петлю́ра спо́відува́в ті основопо́-

ложні соціал-демократичні принципи, які протиставлялися ленінській програмі соціалістичної революції. У вирішенні соціальних та економічних завдань першочерговим він вважав державне регулювання у поєднанні з розвитком приватної ініціативи національного підприємництва, залучення іноземних інвестицій, вдосконалення акціонерного, кооперативного, робітничого законодавства, розвиток сільськогосподарської кооперації при одночасному збереженні та розвитку великого капіталізованого сільськогосподарського виробництва інтенсивного типу. Як і більшість соціалістів початку ХХ ст., С.Петлюра ставився до приватної власності як головної причини зла і насильства в суспільстві. Зазначається, що жодних розбіжностей між С.Петлюрою і В.Винниченком стосовно соціально-економічної перебудови суспільства не було. Проаналізовано науковий доробок С.Петлюри стосовно робітничого питання до революції та теоретичне осмислення ним її уроків.

У дисертації особливу увагу приділено з'ясуванню історичних умов, за яких довелося працювати Директорії. Реальна робітнича політика розглядається лише там, де робітництво мало безпосередні відносини з українськими державними структурами. У загальному ж концептуальному розрізі робітнича політика аналізується на рівні законодавчому, декларативному, що дало можливість, співставивши її з реальною політикою, намалювати більш-менш цілісну її картину.

Програма робітничого питання була викладена в Декларації Директорії, опублікованій 26 грудня 1918 р. Декларація відміняла закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики: було відновлено 8-годинний робочий день, право коаліцій і страйків, права фабзавкомів. Проголошувався державний робітничий контроль на фабриках і заводах. Приватна власність переставала бути гарантованою. Принципи робітничої політики Директорії підтвердив Трудовий Конгрес.

Автор аналізує процес розробки нового робітничого законодавства, розглядає компетенцію Законодавчої комісії, до складу якої увійшли представники професійних спілок. Робітниче законодавство Директорії готувалося з урахуванням досвіду країн Європи та Америки, а також УСРР та РРФСР. Розглядаються реальні кроки Директорії по організації виробництва, боротьбі з безробіттям, з охорони праці, соціального страхування тощо. У розділі досліджуються взаємовідносини уряду Директорії з профспілками, навколо чого було багато спекуляцій, особливо щодо випадків насильства, що допускалися військовою владою. Уряд Директорії вжив заходів для опанування

ситуацією, видавши відповідні розпорядження про неприпустимість будь-яких репресій проти робітничих організацій, здійснював фінансову підтримку профспілок та робітничих клубів.

Показано конкретну роботу робітничих клубів по ліквідації неписьменності, розвитку культурних запитів робітників, національному вихованню. Відсутність чіткої вертикалі влади, отаманія призводили до того, що на місцях, а особливо в армії до профспілок ставилися з підозрою і недовірою. Це псувало імідж Директорії в робітничому середовищі.

Повчальною виявилася спроба восени 1919 р. направлення делегації УНР на конгрес працюючих у Вашингтоні, який скликався з ініціативи президента В.Вільсона. Однак через фінансові та організаційні негаразди ця справа не вдалася.

Після повернення на українські терени навесні — влітку 1920 р. Директорія взялася за відновлення зруйнованого державного апарату. Було скасовано всі розпорядження радянської влади, які стосувалися націоналізованої гірничої та цукрової промисловості. Відновилася діяльність державних органів по проведенню робітничої політики, набувало чинності робітниче законодавство УНР. Як і в 1919 р., почалися спроби налагодити виробництво, у тому числі й колишніх військових заводів, шляхом розміщення на них замовлення для армії УНР. Із залишенням українсько-польськими військами території України, з осені 1920 р. робітнича політика Директорії остаточно перейшла в галузь законотворчості.

Аналізуючи всі ці процеси, автор робить висновок, що робітнича політика Директорії виходила з самої суті її влади. Внаслідок паралічу республіканського режиму жодне з соціально-економічних питань, про необхідність вирішення яких йшлося в численних заявах Директорії, не було втілено в життя сповна, отже, про багато напрямів робітничої політики ми можемо вести мову передусім як про законотворчість.

У висновках підбито підсумки дослідження робітничої політики українських урядів 1917 — 1920 рр.

1. Програми основних політичних партій передбачали два альтернативні напрями розвитку суспільства. Перший (реформістський) — еволюційне безболісне перетворення сучасної суспільної організації. Другий (радикальний) — ломка існуючої організації суспільства і стрибок у якісно новий стан.

Перший напрям обстоювала більшість українських соціал-демократів та есерів, а також соціалісти-федералісти. Саме ці сили визна-

чали політичний курс Центральної Ради та Директорії УНР. За реалізацію другого напрямку боролися більшовики та інші радикальні партії й групи.

2. Законодавча і практична діяльність українських урядів, коли закони іноді приймалися поспіхом і без належної підготовки, захищаючи передусім інтереси робітничого класу, ігноруючи при цьому інтереси промисловості загалом, або навпаки, висуваючи на перше місце інтереси промисловців чи державних підприємств, створювала таку обстановку, яка вела до загострення суспільних антагонізмів.

3. Робітнича політика Центральної Ради до кінця жовтня 1917 р. у цілому проводилася в руслі реформаційного курсу Тимчасового уряду. У розбудові державних органів праці, Центральна Рада використала організаційні структури Тимчасового уряду.

До III Універсалу основна діяльність Центральної Ради спрямовувалася на закріплення конституційно-правового становища України і практично не поширювалася на соціально-економічну сферу, у тому числі й робітничу, хоч поповнення її представниками робітничого класу давало можливість поряд із політичними ставити соціально-економічні вимоги.

Практична діяльність Центральної Ради в галузі робітничої політики розвивалася шляхом реконструкції державного механізму, активної законотворчої і практичної роботи, що мало істотно вплинути на становище робітничого класу.

4. Під час революції національне визволення ототожнювалося робітництвом з ідеями політичної і соціальної рівності. Проте нерішучість українського уряду у вирішенні соціальних проблем і, зокрема, затягування з впровадженням робітничого контролю на виробництві відштовхувало робітників України від подальшої участі у національно-визвольній боротьбі.

5. Курс уряду П.Скоропадського на подолання кризових явищ, стабілізацію економічної ситуації в країні, мав об'єктивно вплинути і на становище робітництва. Він проявився у створенні окремого Міністерства праці, яке сконцентрувало в своїх руках проведення робітничої політики. З метою послаблення соціальних антагонізмів було створено міжвідомчий дорадчий орган — Комітет праці, до якого увійшли представники держави, промисловців, робітничих організацій, а також незалежні експерти. Основним завданням Комітету праці було вироблення робітничого законодавства, яке б задовольняло інтереси полярних суспільних сил і зняло би соціальне напруження.

Прагнучи налагодити розладнану війною і революцією промис-

ловість, змушений виконувати важкі умови Берестейського миру, гетьман під тиском реакціонерів з Протофісу вдався до ряду жорстких і непопулярних заходів стосовно робітництва. Зруйнувавши здобутки робітництва, завойовані ним у революції, Гетьманат сам загинув під їхніми уламками.

6. Незважаючи на те, що в уряд Директорії входили представники українського робітництва, політика українських соціал-демократів в ньому не була й не могла бути політикою класу. Робітнича ж політика, здійснювана селянською демократією, не була послідовною, а плутаною, неясною і суперечливою.

Вона балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між доктринерськими положеннями соціалістів та реаліями життя. Українські соціалістичні партії вбачали революцію у багаторічних перетвореннях, прагнули розв'язати нагальні потреби шляхом реформ. Приклад Радянської Росії лише пригнічував тих, хто бажав революційних перетворень без терору й диктатури пролетаріату. Він ставив перед українськими лідерами головну проблему — ціна революції. Якщо більшовики стояли на тому, що моральне вдосконалення людини відбудеться в ході соціальних насильницьких перетворень, то українські соціалісти вважали, що вона станеться еволюційно, без насильства й крові. Тому вони не прагнули вести революцію далі, ніж було можливо.

Причинами, що не дозволили провести ефективну робітничу політику, були “хронічна евакуація” Директорії, недостатня продуманість соціального законодавства, що викликало незадоволення робітництва окремими його положеннями, фінансова скрута та байдужість значної частини людей праці до здійснюваних перетворень.

7. Прірва між доктринерським схоластизмом і реаліями життя була такою великою, що цивілізовано подолати її не вдалося жодній політичній силі. Більшовики зуміли це зробити, заповнивши безодню утопічними обіцянками, демагогією, трупами своїх політичних противників, а згодом — своїх же союзників по боротьбі. Намітилася небезпечна тенденція підміни реальної суті робітничої політики гаслом.

8. Важливість впливу профспілок на соціально-економічну політику розуміли всі українські уряди. В її реалізації вони застосовували найрізноманітніші методи — від загравання з профспілками, фінансової та іншої підтримки до репресій і гоніння. Більшовики, розуміючи важливість впливу на профспілки, розпочали наступ на їх незалежність з метою “одержавлення”. Профспілки 1917 — 1920 рр.

були чи не єдиною до кінця послідовною силою, яка на перше місце в своїй діяльності ставила соціальний захист робітничого класу України.

9. Найголовнішими причинами неефективності робітничої політики всіх українських урядів 1917 — 1920 рр. було відчуження людини праці від засобів виробництва.

10. Психічний вдачі більшості українців не властиво виражати свої прагнення через емоції і легко йти на конфлікт. До рішучих кроків, до крайніх дій вони вдаються у тих випадках, коли інші аргументи вичерпуються. Але ж коли Україна промовляла слово у розв'язанні соціальних проблем — з основ існуючого ладу не залишалося каменю на камені.

11. Національна революція в Україні кінця 80-х — початку 90-х років свідчить, що одним з найдієвіших чинників у її перемозі стали широкі соціальні рухи, насамперед робітничий у формі страйків, інших соціальних вибухів, що показує генетичний зв'язок означених подій з епохою Української революції 1917 — 1920 рр.

У висновках зазначені ті наукові проблеми соціально-економічної політики урядів тогочасних державних утворень, які недостатньо досліджені науковцями, зроблено низку конкретних рекомендацій, що могли б сприяти уникненню помилок у організації робітничого і профспілкового руху незалежної України.

ОСНОВНІ ПРАЦІ ДИСЕРТАНТА З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ:

Монографія, брошури, розділи в колективних працях:

1. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 — 1920 рр. — К.: ФП України, 1995. — 192 с.

2. Церква в Українській державі 1917 — 1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 176 с.

3. Робоча програма курсу “Історія України” для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00. — історія). — К.: КДПІ, 1990. — 29 с. (у спіавт. з В.Й.Борисенком, Д.М.Баланом).

4. Робоча програма курсу “Історія України” для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00. — історія). — К.: КДПІ, 1992. — 22 с. (у спіавт. з В.Й.Борисенком, Д.М.Баланом).

5. Історія України. Матеріали до лекцій та методичні поради для викладачів навчальних закладів системи підготовки молодших спеціалістів (частина II). — К.: РНМК, 1992. — С. 32 — 65.

6. З'їзд поневолених народів (8 — 15 вересня 1917 р.) (21 — 28 вересня н.ст.). — К.: Ін-т історії НАН України, 1994. — 71 с. (Історичні зошити) (у спіавт. з О.П.Реєнтом).

7. Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 — 1945. — К.: Академпрес, 1993. — С. 285 — 399 (у спіавт. з В.Ульяновським).

Упорядкування, коментарі

8. о.Павло Олійник. Зошити / Передмова, коментарі, упорядкування. — К., 1995. — 191 с.

Наукові статті, повідомлення

9. 70-річчя створення Народного секретарства праці // Укр. іст. журн. — 1987. — № 12. — С. 144 — 149.

10. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // Сучасність. — 1994. — № 2. — С. 83 — 92.
11. Організація системи оплати праці в перший період воєнного комунізму на Україні (1919 р.) // Наук.-метод. праці з історії СРСР. — 36. статей. — Вип. I. — К., 1991. — С. 37 — 54.
12. “Всі говорять про одне і те ж — безробіття, дорожнечу...” Ринок праці і безробіття на Україні в перші роки Радянської влади (1917 — 1919 роки) // Трибуна. — 1991. — № 2. — С. 34 — 35.
13. “Пролетарська диктатура” на Україні в 1919 р.: народний комісаріат праці // Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). Іст. збірник. — К.: Інтел, 1996. — С. 101 — 112.
14. До питання про національний і соціальний склад другого радянського українського уряду (1919 р.) // Наук. записки. Матеріали звітно-наук. конф. викладачів за 1991 р. — К.: КДПІ, 1992. — С. 362 — 363.
15. Профспілки і держава. Взаємовідносини в 1918 — 1919 рр. // Профспілки України. — 1993. — № 1. — С. 38 — 43; № 2. — С. 11 — 15.
16. Соціальна політика: історичний аспект // Профспілки України. — 1993. — № 3 — 4. — С. 10 — 15.
17. “Спомини” П.Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української держави // Наукові записки. Матеріали звітно-наук. конф. викл. УДПУ ім.М.Драгоманова за 1992 р. — К.: УДПУ, 1993. — С. 224 — 225.
18. Охорона праці: повторення пройденого? Як було в Україні у 1917 — 1921 рр. // Профспілки України. — 1994. — № 1. — С. 45 — 50.
19. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради // Центральна Рада на тлі Української революції / Наук.-теорет. читання в Ін-ті історії України НАН України 16 березня 1995 р. — К., 1996. — С. 118 — 131.
20. Програмні засади робітничої політики гетьманського уряду // Наук. записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1996. — Т. 1. — С. 219 — 239.
21. Барометр соціальної рівноваги (страйки: історична ретроспектива) // Профспілки України. — 1995. — № 1 — 2. — С. 38 — 46; № 3 — 4. — С. 10 — 14.
22. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради // Наук. записки. 36. наук. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1996. —

Т.1. — С. 178 — 213.

23. Феномен проституции и борьба с ней в первые годы Советской власти // Новое поколение. — 1990. — № 2. — С. 13 — 15.

24. Проституція — явище соціальне // Трибуна. — 1990. — № 9. — С. 31.

25. Як приборкували профспілки. Міжпартійна боротьба у профрусі України 1917 — 1920 рр. // Профспілки України. — 1995. — № 5 — 6. — С. 20 — 27; 1996. — № 1 — 2. — С. 53 — 59; № 3 — 4. — С. 65 — 75 (в співавт. з О.П.Ресентом, О.Л.Мовчан).

26. Запустіння в храмах — пустка в душах // Дзвін. — 1993. — № 1. — С. 78 — 79.

27. “Зошити” священника отця Павла (1939 — 1958 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 105 — 109; № 9. — С. 96 — 110.

28. Питання соціальної революції в Україні у програмах ОУН-УПА-УГВР // Друга світова війна. Матер. наук. конф. 27 — 28 жовтня 1995 р. — К., 1996. — С. 50 — 54.

29. Просвітництво і національна свідомість (Галичина 20-х — 30-х років) // Політологічні читання. — 1993. — № 3. — С. 99 — 111.

30. Полум'яний борець ленінського гарту Б.Й.Магідов // Трибуна лектора. — 1987. — № 12. — С. 4 — 5.

31. Соціально-економічна програма М.С.Грушевського в українській революції // Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин. Матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського. Київ, 24 — 25 вересня 1996 р. — К., 1997. — 1,5 др. арк.

32. Соціально-економічні погляди С.Петлюри // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради). Матер. наук. конф. 20 березня 1997 р. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — С. 347 — 366.

33. Профспілки і українська державність (1917 — 1920 рр.) // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. Матер. наук. конф. “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми історії і сучасності”, присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні / Федерація профспілок України. Акад. праці та соціальних відносин ФПУ. — К.: Логос, 1996. — С. 70 — 71.

34. Про розгром Центрального Бюро професійних спілок м.Києва 20 грудня 1918 р. // Там само. — С. 81 — 82. (у співавт. з Д.М.Баланом).

Тези, рецензії

35. Діяльність Подільського губернського відділу праці // Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1997. — С. 7.

36. Організація соціального страхування в 1919 р. // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 8 — 9.

37. Новое из жизни и деятельности Б.И.Магидова. — Тезисы докл. сообщения респ. научно-практ. конф. 12 — 14 октября 1988 г. // Актуальные проблемы исследования биографий пролетарских революционеров. — Ч. II. — Николаев, 1988. — С. 212 — 214.

38. Становлення професійно-технічної освіти в Галицькій Соціалістичній Радянській Республіці (1920 р.) // Розвиток педагогічної освіти і науки в Західних областях України: Тези доповідей наук.-практ. конф. — Ч. I. — Тернопіль, 1990. — С. 38 — 39.

39. Методологія оцінки соціальних конфліктів на Волині у період революції та визвольних змагань 1917 — 1920 рр. // Наукове повідомлення на Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції 25 — 27 вересня 1996 р. “Малинщина у просторі і часі”. — Малин, 1996. — С. 113 — 114.

40. Польська колонізація українських земель 20-х — 30-х рр. очима галицького селянина: соціально-психологічний аспект // Польща — Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжнар. конф. — Кам'янець-Подільський, 29 — 31 травня 1992 р. — Тези доповідей. — К., 1992. — С. 3 — 5.

41. Рец. на кн.: Печенко Г.А., Реент А.П. Бесстрашный бронепоезд. — Харьков: Прапор, 1989. — 190 с. // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 151 — 152 (в співавт. з М.Д.Березовчуком).

SUMMARY

Andrusyshyn B.I. The working class policy of the Ukrainian governments (1917 — 1920)

The theses are presented for getting the scientific degree of Doctor of historical sciences according to the speciality 07.00.01 — History of Ukraine. Institute of Ukrainian Archeography and Studies in historical sources.

The results of the author's studies are expounded in more than 40 scientific works.

To be defended is the manuscript of the theses which are based on a great number of sources and for the first time in Ukrainian historiography analyse the principal directions of implementation of the working class policy by the Governments of the Central Rada, Ukrainian State, USSR and the Directory of the UNR in 1917 — 1920. The author has shown the influence of the trade unions and other public organizations on the working class policy, determined the socio-economic contents of the Ukrainian Revolution, studied the ratio between its social and national aspects, analysed the methodological prerequisites of the settlement of the working problem in Ukraine.

Special attention is given to the problem of a search of the compromise between the state structures and trade unions in settling social conflicts.

Андрусишин Б.И. Рабочая политика украинских правительств (1917 — 1920 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01. — История Украины. Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С.Грушевского Национальной Академии наук Украины, Киев, 1997.

Защищается рукопись диссертации. Итоги исследования изложены в более чем сорока научных работах, в которых на основе обширного круга источников впервые в отечественной историографии анализируются основные направления осуществления рабочей политики правительствами Центральной Рады, Украинской державы, УССР и Директории УНР в 1917 — 1920 гг. Показано влияние профсоюзов, других общественных организаций на разработку и проведение рабочей политики. Раскрыто социально-экономическое содержание Украинской революции, изучено соотношение социального и национального в ней, проанализированы методологические предпосылки

решения рабочего вопроса в Украине. Значительное внимание уделено проблеме поиска компромисса между государственными структурами и профсоюзами в решении социальных конфликтов.

Ключові слова: робітниче питання, робітнича політика, профспілки, соціал-демократія, національне і соціальне, соціальні конфлікти, страйк, соціальний компроміс, робітничий клас, соціальна психологія, робітниче законодавство, диктатура пролетаріату, відчуження робітників від засобів виробництва.

Підписано до друку 20.08.1997 р. Формат 60X84/16.
Умовн. друк. арк. 2,5. Авт. арк. 3,0. Тираж 100.
Замовлення № 234.

Видавничо-поліграфічне орендне підприємство "Дніпро"
320070, м. Дніпропетровськ, вул. Сєрова, 7.

281345

AB 38.301